

Karlíková, Helena

K staroslověnskému substantivu spědъ

In: *Grammaticvs : studia linguistica Adolfo Erharto quinque et septuagenario oblata*. Šefčík, Ondřej (editor); Vykypěl, Bohumil (editor). Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 2001, pp. 99-104

ISBN 8021026499

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123194>

Access Date: 27. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K STAROSLOVĚNSKÉMU SUBSTANTIVU *SPQDЪ*¹

Čím hlouběji postupujeme do minulosti, tím častěji se setkáváme s tím, že pro nádobu i dutou míru existuje jedno společné pojmenování. Je tomu tak z toho důvodu, že některé (většinou často používané) nádoby byly postupem doby v určitém společenství vyráběny v jistých standardních velikostech, a používaly se proto často i k odměřování sypkých produktů (především obilí) nebo produktů tekutých (vína, oleje apod.). Např. ř. *μόδιος*, lat. *modius* byla jednak 'bečka', jednak 'obilní míra (necelých 9 litrů)', ř. substantiva *ἀμφορεύς*, odtud lat. *amphora*, ř. *κράτηρ* > lat. *cratera* nebo ř. *κύαθος* > lat. *cyathus* aj. byla jak pojmenováními nádob, tak názvy určitých dutých měr daných objemem těchto nádob². Protože nádoby hrály důležitou úlohu při směnném obchodu mezi kmeny i národy, spolu s konkrétními výrobky putovaly napříč jazyky i jejich pojmenování. Jinak řečeno, v lexiku různých jazyků se zabydlely názvy nejrůznějších nádob jakožto výpůjčky, mnohdy ovšem existovaly tyto přejaté názvy paralelně vedle pojmenování domácích. Tento stav je dokonce zřejmý v jistém smyslu jedinečný, protože určité společenství nutně potřebovalo název, který je srozumitelný i vně komunity (pro porozumění při obchodu); pro komunikaci uvnitř komunity by sice teoreticky stačil tento název, ale většinou existoval i název domácí a nebylo důvodu se ho vzdávat. Spolu s názvy nádob byly přejímány i objemové míry, spojované s těmito nádobami.

Staroslověnština, jejímž charakteristickým rysem je, jak známo, otevřenost vůči vlivům přicházejícím z jiných jazyků, má v poměrně silné vrstvě přejatých slov zastoupeny vedle jiných tematických okruhů i názvy nádob a objemových měr. Často jde o výpůjčky z řečtiny nebo latiny, najdeme však i případy, kdy se ve stsl. textech objevují lexikální neologismy převážně domácího původu jako ekvivalenty řeckých, resp. latinských slov.

Zajímavým slovem z hlediska formálního i významového je stsl. substantivum *spqđъ*, jež označuje jak nádobu, tak dutou míru; je to tedy výraz polysémní. Ve významu 'nádob (vyrobená ze dřeva)' (SJS³ překládá 'vědro,

¹ Příspěvek vznikl za podpory grantu GA ČR č. 405/01/0109 *Vývoj praslovanské slovní zásoby od pozdněindoevropské fáze až po začátky formování jednotlivých slovanských jazyků*.

² Sr. Schrader, O. – Nehring, A., *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde* 1-2, Berlin 1917-1929. Zde díl 2, s. 44.

³ *Slovník jazyka staroslověnského*. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Red. J. Kurz a Z. Hauptová. Praha 1958-1998 (dále jen SJS).

kbelec') se objevuje ve stsl. památkách tam, kde v řeckých a latinských textech stojí výrazy *μόδιος*, *σκεύος*, *modius* a *vas*. Jako pojmenování duté míry, přesněji řečeno obilné míry o velikosti necelých 9 litrů, nahrazuje *σποδῶ* ve stsl. textech ř. *κόρος*, *γομόρ* a lat. *corus* a *modius* ř. a lat. předlohy. Český překlad 'měřice' není zcela přesný, protože neodpovídá co do objemu tomu, co se v českém prostředí rozumí pod pojmem *měřice* (je to stará dutá míra na sypké hmoty o objemu 0,61 hl)⁴. Čeština však nemá k tomuto stsl. slovu vhodný ekvivalent, proto se zřejmě překládá termínem, který je významově nejbližší (označuje dutou míru), avšak liší se její hodnotou.⁵ Ukazuje se ovšem, že ani ř. a lat. ekvivalenty nejsou co do míry objemu jednotné. Důvod je asi podobný jako u *měřice*. Ř. *κόρος* i *γομόρ* jsou výpůjčky z hebrejštiny a v řeckém prostředí sice měly jejich denotáty stanovenou určitou velikost (*κόρος* např. měl objem 393 litrů), ale v biblických textech často fungovaly podobně jako *měřice* k označení obilné míry jako takové, tj. bez ohledu na její objem.

V jednom stsl. dokladu stojí *σποδῶ* ve vazbě *spudove zlata*: *...i postaviša i igumena vь manastyri, iže naricajetъ sę Polichronъ, jemuže jestъ sьměra . °k i °d. spudove zlata, a °ocъ obile °o vь němъ jestъ*⁶ (Meth 4, Lavrov 71, 19)⁷; podle SJS by zde mohlo jít o označení hmotnostní jednotky, bohužel se neuvádí argumentace. Jde však spíše stále o objemovou míru, jen se jí v tomto případě odměřuje nikoliv obilí, ale zlaté peníze, které se ve stsl. památkách někdy synekdochicky označují i slovem *zlato*.

Poměrně zvláštní sémantiku má kompozitum *polъspodije*, hapax legomenon doložené v Ostr (L 13,21 Ostr 237 ba pq): *“podobno jest k'vasu. iže priimъši žena sьkry vь mocě. trii polъspodija. donъdeže vykyše vse”*. V jiných stsl. památkách, v Zogr Mar As, stojí na stejném místě *satъ*.⁸ V analogicky tvořených složeninách, tj. takových, kde první částí složeniny je numerální komponent *polъ*, jsou oba komponenty v podřadícím vztahu. To znamená, že numerální komponent zcela jasně pozměňuje význam druhého členu kompozita a celé kompozitum pak vyjadřuje polovinu toho, co označuje druhý komponent složeniny. Např. csl. *polukъblijе* má význam 'polovina modiu', přičemž do

⁴ Tak má *Příruční slovník jazyka českého*, 1-8, Praha 1937-1957, zde díl 2, s. 788.

⁵ Termínem *měřice* se překládá např. i stsl. *chunizъ* (< ř. *χοϊνιξ*), hebrejská míra o objemu více než 1 litr sloužící k odměřování sypkých poživatin, nebo stsl. *satъ* (< lat. *satum* < ř. *σάτον*), hebrejská obilná míra o objemu více než 13 litrů.

⁶ *... (přinutili ho) a ustavili za opata v klášteře, který se nazývá Polychron a který má výměru 24 měř zlata a v něm je více než sedmdesát otců* (Magnaе Moraviae fontes historici 2, Textus biographici, hagiographici, liturgici, Brno 1967, s. 143).

⁷ Zkratky používané v tomto příspěvku odpovídají Seznamu literatury uvedenému v *Etymologickém slovníku jazyka staroslověnského* 1, Praha 1989, 4, Praha 1994 a 8, Praha 1998.

⁸ V Bibli kralické se překládá výrazem *měřice*: *„Podobno jest kvasu, kterýž vzavši žena, zadělala ve třech měřících mouky, až zkysalo všecko.“* (L 13, 21, in: Bibli svatá, to jest Svatá písma Starého i Nového zákona. Text kralický z roku 1613. Praha 1941)

nádoby, která je pojmenována csl. termínem *кѣблѣ*, se vejde jeden modius (obě MLP s. v.); csl. *полугривна* je polovina hřivny nebo csl. *полunošť* označuje dobu dělicí noc na dvě poloviny, tedy půlnoc. Na rozdíl od těchto namátkou vybraných příkladů není *полъсподіє* pojmenováním pro polovinu objemu, který je vyjádřen substantivem *сподѣ*, ale naopak označuje objem o polovinu větší než *сподѣ*. Tedy proti kompozitům podřadického typu, jako je např. *полукѣблѣ*, je *полъсподіє* kompozitum aditivně souřadící, mající význam 'spodѣ + jedna jeho polovina'. Tento strukturálně neočekávaný význam vyplývá z toho, že na stejném místě v řeckých textech stojí *σάρτον*⁹, původem hebrejská obilní míra (hebrej. *seah*), jejíž objem je zhruba 1,5 modiu¹⁰. Latinský ekvivalent je *satum*.

Ve staroslověnštině není analogický případ kompozita, v němž by komponent *polъ* zvětšoval význam druhého komponentu o polovinu, doložen. K vysvětlení tohoto ve stsl. zvláštního významu je zřejmě třeba hledat v jazycích, které mohly z tohoto hlediska staroslověnštinu ovlivnit, a to v řečtině nebo ještě pravděpodobněji v latině. V latinských slovnících najdeme u substantiva *satum* význam: 'druh míry, unum dimidium modium capiens' (Du Cange 6–7, 317). Georges 2, 2637¹¹ definuje *satum* jako *sēsqui-modius*, tj. *semis atque modius* (= jeden a půl modiu). Je docela dobře možné, že stsl. kompozitum *polъсподіє* je sémantickým kalkem právě lat. *sēsqui-modius* (je třeba vzít v úvahu fakt, že v době vzniku stsl. textů byla latina ještě živým jazykem, a proto překladatel, resp. opisovač mohl spontánně lat. *satъ* přeložit právě tímto stsl. kompozitem); přitom první část stsl. kompozita, *polъ*, převzala význam první části latinského kompozita, tedy 'o polovinu větší'. Za zmínku stojí ještě skutečnost, že v mladších rsl. textech už *полъсподіє* má význam odpovídající běžnému úzu, tzn. označuje polovinu množství, které představuje *сподѣ*.¹²

Příbuzná slova odpovídající stsl. *сподѣ* v současných slovanských jazycích doložena nejsou, objevují se však ve starších obdobích několika slovanských jazyků, a to jak v původním významu představujícím pojmenování (dřevěné) nádoby, tak ve významu sekundárním, 'dutá míra': stcharv. (12. stol.) *spud*

⁹ *ὁμοία ἐστὶν ζύμη, ἣν λαβοῦσα γυνή ἔκρυψε ἐν εἰς ἀλεύρου σάρτα τρία, ἕως οὗ ἐζυμώθη ὅλον. Simile est fermento, quod acceptum mulier abscondit in farinae sata tria, donec fermentaretur totum.* (L 13, 21, in: *Novum Testamentum graece et latine*, ed. Augustinus Merk, Roma 1933)

¹⁰ Liddell, H. G. – Scott, R., *A Greek – English Lexicon*. Oxford 1953, s. 1585. Stephanus, H., *Thesaurus Graecae linguae* 1-9. 1829, přetisk Graz 1954, 8. díl, s. 95.

¹¹ Du Cange, Ch., *Glossarium mediae et infimae latinitatis* 1-10. Graz 1954 (přetisk edice z let 1883-1887). Georges, K. A., *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch* 1-2. 8. verbesserte und vermehrte Aufl. von H. Georges. Hannover, Leipzig 1913-1918.

¹² Tak překládá rsl. *полъсподіє* např. Востоков, А. Х., *Словарь церковно-славянскаго языка* 1-2, S. Peterburg 1858-1861, zde díl 2, s. 72.

'dutá míra sypkých a tekutých produktů' (Rj 16, 144), sln. arch. a dial. *spód* 'druh dřevěné nádoby, vědro' (Plet. 2, 547), č. st. a arch. *spoud* 'blíže neurčená obilní míra' (Kott 3, 585), stp. *spad* tv. (SSStp 8, 345), p. arch. i *szpad* (SW 6, 285), rcsł., str. *spodź*, *spudź* 'nádoba, obilní míra' (Srez. 3, 473), r. arch. *spúd* 'úkryt, skladiště; tíha, váha'. Do současné doby se tento výraz dochoval jen v ruštině, a to ve frazeologismu *pod spudom* 'pod tíhou (něčeho)'. Největšího rozšíření zaznamenal ovšem patrně ve staré polštině, kde existovalo i pojmenování řemeslníka zabývajícího se výrobou dřevěného nádobí zvaného *spad*, totiž *spadownik* (SSStp 8, 345).¹³

Pokud jde o původ stsl. slova a jeho slovanských responzí, není zcela jednoznačný a výklady se rozcházejí.

Po stránce formální i významové jsou sl. výrazu velmi blízká germ. slova, a to jak v jazycích severogermánských (stšvéd. *spander*, švéd. *spann* 'vědro', dán. *spand* tv., ssev. *spann* 'vědro' a 'určitá dutá míra na odměřování mouky apod.'), tak západogermánských (střdněm. *span* 'dřevěná nádoba', *fat-span* 'dřevěná nádoba sušima'). Jejich ie. východisko lze rekonstruovat jako **spon-no-* (s pozdější substitucí *-nn-* > *-nd-*) a **spon-* chápat jako ablautovou variantu ie. kořene **(s)pen-* s významem 'táhnout, napínat apod.' (stejný kořen, ovšem bez pohyblivého *s-*, obsahuje např. i psl. sloveso *пѣти* *pnę* 'napínat'¹⁴).¹⁵ Pokud jde o sémantiku germánských slov, lze spolu s Trubačevem¹⁶ vyjít z faktu, že prvotně pojmenovávají dřevěnou nádobu typu vědra, která byla vytvořena z destiček *stažených*, *sepnutých* k sobě provazem, obručemi (vevnitř byla většinou vysmolena, aby nepropouštěla vodu). Podle některých autorů je slovo *spodź* výpůjčkou právě z germánštiny. Machek 1968, 571 se domnívá, že do češtiny a polštiny bylo přejato z němčiny, do ruštiny ze skandinávských jazyků. O germ. původu uvažuje i Trubačev l. c. a nevyklučuje ho ani Polák¹⁷. Přijmeme-li tuto hypotézu, bude problematické vyložit koncové *-d-* ve slovanštině. V některých germ. tvarech se sice vyskytuje rovněž *-d-*, jak

¹³ Patrně nešlo o starší název bednáře, jak se jistou dobu traktovalo v polské vědecké literatuře, ale spíše o řemeslníka, který se po určité časově omezenou dobu, tj. po dobu rozšíření dřevěných nádob s názvem *spad* na polském území, zabýval jejich výrobou. K tomu sr. Buczek, K., *Łagiewniki*, in: *Język polski* 36, 1956, především s. 256 – 257.

¹⁴ K etymologii psl. *пѣти* v. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, seš. 10, s. v. *opęti*.

¹⁵ Sr. Rix, H. – Kümmel, M. – Zehnder, Th. – Lipp, R. – Schirmer, B., *Lexikon der indogermanischen Verben*. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen, Wiesbaden 1998, s. 527 (dále jen LIV).

¹⁶ Trubačev, O. N., rus.: *П. Я. Черных, Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период*. In: *Краткие сообщения Института славяноведения* 25, Moskva 1958, s. 103n.

¹⁷ Polák, V., *Několik poznámek k etymologické struktuře staroslověnštiny*, *Slavia* 46, 1977, s. 125.

už však bylo zmíněno, jde o hláskový vývoj pozdější (ve stšvéd. se objevuje až asi ve 12. stol.), proto při přejetí do slovanského prostředí by *-d-* ještě nemohlo figurovat. Jistým vysvětlením by byl Trubačevův názor, že ke změně *-m-* v *-nd-* došlo při přejímání na slovanské půdě podobně jako např. v případě r. *умамб* ‘kmen’ < něm. *Stamm* tv. (Tedy zdvojený, tj. dlouhý, konsonant byl nahrazen sekvencí s konsonantem raženým.).

Tuto hypotézu ovšem oslabuje existence arm. *p^cund* ‘nádoba’ (< **sphondho-*)¹⁸, jež přesně odpovídá sl. *spodъ*, a nabízí tak jiný a nikoliv ojedinělý výklad, a to o genetické příbuznosti obou slov.¹⁹ To umožňuje rekonstruovat kořený formant *-d(h)-* už v ie. kořeni, jak má např. Pokorny l.c. Ie. kořen by pak měl podobu **sp(h)ondho-*, s předpokládanou aspirovanou iniciální velárou pro arménštinu. Význam ie. kořene postulují Pokorny jako ‘dřevěná nádoba, vědro’. Stsl. *spodъ* a arm. *p^cund* je blízké i lit. *spandis* ‘okov, vědro’; podle Fraenkela 2, 859 a M-E 3, 989²⁰ jde však spíše o výpůjčku z němčiny podobně jako lot. *spa(ñ)nis* ‘tříska, louč; okov, vědro, druh dřevěné nádoby na med’. Z výše uvedeného rozboru vyplývá, že rozlišit, která ze zmiňovaných slov vycházejí ze společného ie. východiska a která nikoli, není jednoduché. Domníváme se, že společný původ stsl. a arm. slov je velmi pravděpodobný. Možná mají pravdu J. P. Mallory a D. Q. Adams, když říkají, že tu jde o “evidence for a word of the west and centre of the IE world”.²¹ Pokud jde o další možné příbuzné výrazy z jiných jazyků, s jistotou je stanovit nelze. Vzhledem k formální i významové podobnosti zde uváděných slov je možné, že v tomto sémantickém poli názvů nádob a dutých měř dochází k vzájemnému ovlivňování a prolínání několika ie. kořenů.²²

¹⁸ K vývoji ie. aspirovaných velár v arménštině sr. např. Гамкрелидзе, Т. В. – Иванов, В. В., *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Tbilisi 1984, sv. 1, s. 43.

¹⁹ Za příbuzná pokládá obě slova už např. Petersson, H., *Beiträge zur armenischen Wortkunde*, KZ 47, 1916, 270, dále Thörnqvist, C., *Studien über die nordischen Lehnwörter im Russischen*, Uppsala 1948, s. 202, Vasmer, M., *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1953-1958, sv. 2, s. 711, Bezlaj, F., *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1976n, sv. 3, s. 298 aj., Pokorny, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern 1949-1969, s. 989 (dále jen Pokorny), nověji Mann S. E., *An Indo-European Comparative Dictionary*, Hamburg, 1984-1987, s. 1260 aj.

²⁰ Fraenkel, E., *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, 1-2, Göttingen 1962-1965; Mühlenbach, K. – Endzelin, J., *Lettisch-deutsches Wörterbuch*, 1-4, Riga 1923-1932.

²¹ Mallory, J. P. and Adams, D. Q., *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London and Chicago 1997, s. 444.

²² Vedle kontinuantů ie. koř. **spen-* ‘táhnout, napínat’ (v. výše) spojují někteří autoři (jako např. Skok 3, 313 – tam i další literatura) se stsl. *spodъ* např. i kontinuanty ie. kořene *(*s*)*pend-* ‘napínat’, jako lat. *pendere* ‘vážit ap.’, *pondus* ‘závaží’.

Náš příspěvek si nekladl za cíl zcela vyřešit složitou etymologickou problematiku stsl. *spqđь*, ale naznačit problémy a pokusit se přispět k jejich osvětlení.

ZUM ALTKIRCHENSLAVISCHEN SUBSTANTIV *SPQĐЬ*

In der vorgelegten Studie analysiert die Autorin etymologisch das altkirchenslavische Substantiv *spqđь* 'Holzeimer'. Es handelt sich um ein polysemes Wort, das in altkirchenslavischen Denkmälern einerseits in der Bedeutung 'aus Holz gefertigtes Gefäß' (lat. *modius*) auftritt, andererseits als Bezeichnung eines Hohlmaß, genauer gesagt eines Getreidemaßes in der Größe von knapp 9 Litern (die Entsprechung in lateinischen Vorlagen ist *corus* und *modius*). Eine interessante Semantik weist das Kompositum *polъspqđije* (= ein um die Hälfte größeres Maß als *spqđь*) auf, laut Autorin eine Lehnbedeutung des lateinischen *sēsqui-modius*. Das altkirchenslavische *spqđь* ist mit dem armenischen *p^cund* verwandt, die indogermanische Wurzel hat die Form **sp(h)ondho-*.

Helena Karlíková
Ústav pro jazyk český AV ČR
etymologické oddělení
Veveří 97
CZ-60200 Brno
(hekarlik@iach.cz)